

JACEK WIEWIOROWSKI

Uniwersytet Gdański

EPIGRAFIKA W WARSZTACIE BADACZA USTROJU RZYMSKIEGO – ‘CASE STUDY’*

W trakcie wielu spotkań naukowych profesor Marek Kuryłowicz wskazywał na konieczność zwrócenia uwagi na informacje, które badacz romanista może uzyskać przez analizę materiału epigraficznego¹. Niniejszy szkic jest próbą realizacji tego postulatu oraz podzielenia się własnymi doświadczeniami badawczymi w analizie inskrypcji z okresu późnego antyku. W szerszym kontekście analizuję w tekście epitafium, do którego miałem okazję już się odnosić skrótowo w przeszłości i którego interpretacja nadal budzi kontrowersje, wskazując tym razem

* Wykaz skrótów: IGLR – E. POPESCU, *Inscriptiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976 (edycja elektroniczna źródeł cytowanych: <https://www.derwent.ro/s/i/index-Inscr.TOMIS2.html>); Jordanov – I. JORDANOV, *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia 2003; Laurent – V. LAURENT, *Notes du titulare Byzantine*, «Échos d’Orient» 38/1938, s. 353-379; Nov. Iust. – *Novella Iustiniani: ‘Corpus Iuris Civilis’*, III, red. R. SCHOELL, Berolini 1954; SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum* <https://brill.com/view/serial/SEG;>; ODB – *Oxford Dictionary of Byzantium*, I-III, red. A. KAZHDAN, Cambridge 1991; SGLI – V. BEŠEVĽIEV, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964; Zacos, Vegler – G. ZACOS, A. VEGLERY, *Byzantine lead seals*, Basel 1972. Dostęp do stron internetowych 27 września 2018 r.

¹ Profesor M. Kuryłowicz ostatnio w tym duchu wypowiedział się w referacie pt. ‘*Miscellanea Epigraphica*’, przedstawionym 20 czerwca 2018 r. w trakcie ogólnopolskiego spotkania romanistów, zorganizowanego przez Katedrę Prawa Rzymskiego i Antycznego UW oraz Sekcję Praw Antycznych KNoKA PAN. Por. też jego uwagi [w:] M. KURYŁOWICZ, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 201-220.

bacniejszą uwagę na zagadnienia, istotne w analizie różnych źródeł inskrypcyjnych².

W rumuńskim portowym mieście Constanța (starożytne Tomis), przypuszczalnie podczas prac nad rozbudową portu znaleziono niewielką grekojęzyczną inskrypcję nagrobną, zniszczoną w górnej części (o rozmiarach 0,62 × 0,31 × 0,35 m; wersaliki w inskrypcji o rozmiarach 0,02–0,04 m)³. Wykuta jest ona w białym pożyłkowanym kawałku marmuru, opatrzonym na odwrotnej stronie ledwo widocznym znakiem krzyża.

1	ΩΔΥΣ	ITANΘΣ
1a		✝
2	BIK	APIΣ
	EN	ΘΑΔΕ
	KATA	KITE
5	MAP	ΚΕΛΛΟΣ.

² J. WIEWIOROWSKI, 'Moesiae secundae et Scythiae Minoris exempla prosopographica', [w:] *Scripta Minora, III, Aetas imperatoria*, red. B. LAPIS, L. MROZEWICZ, K. ILSKI, Poznań 1999, s. 423; 'Vicarius Thraciarum' in the 4th and 5th centuries: some remarks, «Byzantinische Forschungen» 30/2011, s. 394-395.

³ A.G. WOODHEAD, *SEG 19-463. Tomis (nunc Bucarest in museo). Tit. sep. Marcelli, Odessi vicarii, s. V/Vip (ante a. 536p)*, [w:] SEG 19 (http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a19_463); IGLR nr 47, s. 83-84 (z wcześniejszymi wydaniem oraz fotografią – według tego wydawcy epitafium przechowywane było w Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste România w Bukareszcie – aktualnie Muzeul Național de Istorie a României: nr inw. 18 874); I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano 1977, s. 49, nr 16; IDEM, *Christian Art in Romania, I: 3rd-6th Centuries*, Bucharest 1979, s. 82, pl. 23; H.W. PLEKET, R.S. STROUD, *SEG 28-625. Tomis. Epitaph of the Clergyman Marcellus, 5th cent. A.D.*, [w:] SEG 28 (http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a28_625). Zdjęcie dostępne na stronie: <https://www.derwent.ro/s/i/Inscrip/47.jpg>, zaś tekst na stronie: <https://epigraphy.packhum.org/text/172141?&bookid=197&location=12>. Na temat Tomis/Constanța por. informacje i literatura zebrana w ramach projektu "OLKAS: "From the Aegean to the Black Sea" – medieval Ports in the Maritime Routs of the East.": http://www.olkas.net/lemmata/8_Tomis, oraz L. BUZOIANU, M. BĂRBULESCU, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic/Tomis. Historical and archaeological commentary*, Constanța 2012. Por. też dane zebrane w ramach projektu *Digital Atlas of the Roman Empire* (<https://dare.ht.lu.se/>).

Ὠδυσσιτᾶνος/ βικάρι(ο)ς/ ἐνθάδε/ κατάκιτε/ Μάρκελλος
„Markellos, wikariusz z Odessos tu spoczywa”.

Na wstępie można zaznaczyć, że zwyczaj inskrypcyjny był szczególnie rozpowszechniony w pierwszych stuleciach istnienia cesarstwa rzymskiego; nie był on też nigdy tak popularny wśród ludności greckojęzycznej imperium jak wśród jego mieszkańców posługujących się chętniej łaciną⁴. Zwyczaj upamiętniania zmarłych za pomocą epitafiów obejmował osoby względnie zamożne: stąd epitafium Markellosa świadczy o jego stosunkowo wysokiej pozycji społecznej.

Użycie do jego sporządzenia bloku marmuru oznacza, że wykorzystany do sporządzenia inskrypcji marmur musiał być sprowadzony do Tomis z rejonu Morza Marmara lub Egejskiego⁵. Stąd upamiętnienie Markellosa z użyciem tego materiału musiało być kosztowne, co wskazuje pośrednio, że z pewnością nie był on postacią tuzinkową (nie oznacza to oczywiście, że blok marmuru został sprowadzony specjalnie w celu wykonania jego epitafium).

Inskrypcja opatrzona jest znakiem krzyża, co zdaje się wskazywać, że należy ją datować najwcześniej na późny antyk. Chrześcijaństwo było wówczas dobrze zakorzenione nad dolnym Dunajem⁶; krój liternictwa,

⁴ Por. przykładowo K. KRÓLCZYK, J. TRYNKOWSKI, *Inskrypcje łacińskie*, [w:] *Vademecum' historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*², I/II, red. E. WIPSZYCKA, Warszawa 2001, zwłaszcza s. 202-205; J. BODEL, *Epigrafika i badacze antyku*, [w:] *Świadectwa epigraficzne. Historia starożytna w świetle inskrypcji*, tłum. A. BAZIÓR, red. J. BODEL, Poznań 2008, zwłaszcza s. 6-11; F. BELTRÁN LLORIS, *The 'Epigraphic Habit' in the Roman World*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, red. CH. BRUUN, J. EDMONDSON, Oxford 2014, s. 131-148.

⁵ Sugerowałem to wcześniej: J. WIEWIOROWSKI, 'Vicarius Thraciarum'..., s. 395. Intuicja moja znajduje potwierdzenie w analizach badaczy, zajmujących się pochodzeniem kamieni wykorzystywanych w inskrypcjach naddunajskich. Por. J. SKOCZYŁAS, M. ŻYROMSKI, *Symbolika kamienia jako elementu procesu legitymacji władzy w cywilizacji europejskiej*, Poznań 2005, s. 119-147, zwłaszcza s. 127-131, 136-144, z dalszą literaturą.

⁶ Por. tylko z nowszych prac G. ATANASOV, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scitia Minor (4th-6th C. AD)*, [w:] *The Lower Danube Roman Limes*, red. L. VAGALINSKI, N. SHARANKOV, S. TORBATOV, Sofia 2012, s. 327-380, z dalszą literaturą.

podobny do innych zabytków epigraficznych z tego okresu, potwierdza tę hipotezę⁷.

Analizując tekst inskrypcji, najpierw zwrócić uwagę należy na przymiotnik ὠδυσιτᾶνος („z Odessos”). Nawiązuje on do Ὀδυσσός lub Ὀδύσοος i wskazuje na związek ze starożytnym nadmorskim miastem Odessos (dzisiejsza Warna), położonym w Bułgarii⁸. Odessos było ważnym ośrodkiem chrześcijańskim, po 536 r. siedzibą biskupstwa; biskup rezydował również w Tomis⁹. Oba ośrodki były pod wpływami bizantyńskimi z pewnością do schyłku VII w., a w przypadku Tomis być może i dłużej¹⁰.

Termin βικάρι(ο)ς, tj. *vicarius* (dosłownie „zastępca, działający w zastępstwie”) jest wieloznaczny. Zważywszy to, że w analizowanym przypadku termin βικάριος użyty został w epitafium, mało prawdopodobne jest, aby upamiętniono tak niewolnika, jakkolwiek termin ten wstępował również w takim znaczeniu¹¹. Przyjmując za wiarygodne co najmniej

⁷ Por. np. IGLR nr: 28, 31-34, 37-39, 41, 42, 44, 45, 48, 51.

⁸ Por. np. V. VELKOV, *Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur Zeit der Völkerwanderung (Odessos-Varna am Schwarzen Meer)*, [w:] IDEM, *Roman Cities. Collected Studies*, Amsterdam 1980, s. 245-250; R. BROWNING, *Varna*, [w:] ODB, III, s. 2153-2154, z dalszą literaturą. Por. też dane zebrane w ramach projektu *Digital Atlas of the Roman Empire* (<https://dare.ht.lu.se/>).

⁹ Por. ostatnio I. HOLUBEANU, *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea p. Chr. (New Interpretations Regarding the Rank of the Seat of Tomis in the 5th and the 6th Centuries AD.)*, «Pontica» 48-49/2015-2016, s. 25-60; IDEM, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p. Chr. (The Bishoprics of Moesia Secunda (5th-7th centuries AD))*, «Pontica» 50/2017, s. 71-126, z wcześniejszą literaturą.

¹⁰ Por. ostatnio L. BUZOIANU, M. BĂRBULESCU, *op. cit.*, s. 107-109, 213-216; C. PARASCHIV-TALMAȚCHI, *About an early medieval settlements in the south of ancient Tomis*, «Konstantinove listy» 11.1/2018, s. 3-15, z dalszą literaturą.

¹¹ Por. K. SCHNEIDER, ‘*Vicarius*’, «RE» 8A/1958, col. 2044-2053, oraz w kontekście zachodniej części *Imperium Romanum*: E. HERRMANN-OTTO, ‘*Ex ancilla natus*’. *Untersuchungen zu den „hausgeborenen“ Sklaven und Sklavinnen im Westen des Römischen Kaiserreiches*, Stuttgart 1994 (http://www.sklaven.adwmainz.de/fileadmin/adwmainz/projekte/as/Herrmann-Otto_FAS_24.pdf), zwłaszcza s. 216-229. Por. też w stosunku do okresu średnio- i późnobizantyńskiego Y. ROTMAN, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World* (trans. J.M. Todd), Cambridge Mass.-London 2009, s. 106-107.

późnoantyczne datowanie analizowanego zabytku, termin *vicarius* był wówczas używany – jeśli występował bez dodatkowych sformułowań określających status danej osoby – jako określenie zastępcy dowódców wojskowych różnych szczebli albo zarządcy późnorzymskiej jednostki zarządu terytorialnego – diecezji lub ewentualnie innego urzędnika zarządzającego określonym terytorium w miejsce prefekta pretoriańskiego, albo w armii oficera zastępującego trybuna lub zastępcę dygnitarzy kościelnych¹². W okresie średniobizantyńskim βικάριος występował najczęściej w tym ostatnim kontekście¹³. Z kolei, jak miałem okazję już wcześniej pisać, sformułowanie ἐνθάδε κατάκιτε (dosłownie „spoczywa tu”) jest często spotykane w późnoantycznych inskrypcjach chrześcijańskich znajdujących na obszarze dolnodunajskim¹⁴. Łacińskie imię Marcellus, wywodzące się od przydomka plebejskiej gałęzi rzymskiego rodu Klaudiuszy, oraz jego grecki odpowiednik Μάρκελλος również znane są z wielu inskrypcji, także z terenów nad dolnym Dunajem; imię to popularne było też wśród chrześcijan¹⁵.

W świetle powyższych uwag nie zaskakuje, że interpretacja analizowanej inskrypcji wywołuje do dziś dyskusję w piśmiennictwie naukowym.

Duże uznanie zyskała koncepcja rumuńskiego badacza Iona Barnea, który sugerował, że inskrypcja wzmiankowała miejsce spoczynku chrześcijanina Markellosa, pełniącego urząd *vicarius Odessos*, zmarłego

¹² Por. np. W. ENSSLIN, 'Vicarius', «RE» 8^a/1958, col. 2015-2044; A. GUTSFELD, 'Vicarius', «Der Neue Pauly» 12.2/2003, col. 181-182, doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e12203980; A. KAZHDAN, A. CUTLER, *Vicar*, [w:] ODB, III, s. 2164. Literatura poświęcona tytułaturze wikariuszy diecezji oraz innym urzędnikom wypełniającym ich funkcje została zebrana w: J. WIEWIORSKI, *The Judiciary of Dioecesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015, s. 39-85.

¹³ Por. R.-J. LILIE, C. LUDWIG, B. ZIELKE, T. PRATSCH, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online* (<https://www.degruyter.com/view/db/pmbz>).

¹⁴ J. WIEWIORSKI, 'Vicarius Thraciarum'..., s. 395. Por. np. SGLI nr: 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 251; IGLR nr: 31, 32, 37, 41, 45.

¹⁵ Por. np. I. KAJANTO, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, s. 173, oraz dane zebrane na stronach: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?qs=Marcellus>; <https://www.deon.pl/imieniny/imie,1970,marceli.html>.

w Tomis¹⁶. Wikariusz Odessos miałby być według Barnea cywilnym urzędnikiem cesarskim, zarządcą prowincji Mezja Sekunda i Scytia Mniejsza w okresie od likwidacji *vicarius Thraciarum*, zwierzchnika diecezji Tracji (obejmującej m.in. te dwie prowincje, funkcjonującego w praktyce do schyłku V w. i zlikwidowanego formalnie wraz z innymi wikariatami w 536 r.: *Nov. Iust.* 8), oraz utworzenia wikariatu zarządzającego tzw. *Longi Muri* Konstantynopola u schyłku V w. (por. *Nov. Iust.* 24 z 536 r.)¹⁷. Według tego badacza likwidacja wikariatu Odessos miała nastąpić w 536 r. W tym roku Justynian I ustanowił urząd *quaestor Iustinianus exercitus* z siedzibą w Odessos; był on szczególnym rodzajem cesarskiego zarządcy prowincji Mezja Sekunda, Scytia Mniejsza, Karii, Cyklad i Cypru, którego głównym obowiązkiem było zaopatrzenie oddziałów armii rzymskiej stacjonującymi nad dolnym Dunajem oraz prawdopodobnie dowodzenie oddziałami wojskowymi w nagłych przypadkach (*Nov. Iust.* 41)¹⁸.

¹⁶ I. BARNEA, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, «Dacia N.S.» 1/1957, zwłaszcza s. 284-285; IDEM, *Un vicar de Odessos la Tomis*, «Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie» 8/1957, s. 347-351; IDEM, [w:] *Din Istoria Dobrogei, II: La Romani Dunărea de Jos*, red. R. VULPE, I. BARNEA, București 1968, s. 428. Do stanowiska tego skłaniał się też E. POPESCU, [w:] *Die Spätromischen Inschriften aus Klein Scythien*, «Dacia N.S.» 11/1967, s. 171, 173 (fig. 8); IGLR, s. 83-84; IDEM, *Curs de Bizantinologie*, Universitatea din București, Facultatea de Teologie Ortodoxă, București 1996, I, s. 69 (<https://teopi.files.wordpress.com/2013/03/volumul-i.pdf>) – a za nim E. BĂBUȘ, *Aspecte ale istoriei și spiritualității Bizantului* (http://www.vistieria.ro/carti/istoria_universala/aspectie_istorie_bizant.pdf), s. 86. Por. też analogicznie A. BARNEA, [w:] *La Dobrudja Romana*, red. A. SUCEVEANU, A. BARNEA, Bucarest 1991, s. 247; IDEM, *L'Époque du Dominat au Bas – Danube. Présences, Liaisons, Influences*, «Balcanica Posnaniensia» 7/1995, zwłaszcza s. 279-280. Początkowo również podążałem za tą koncepcją: J. WIEWIORSKI, *'Moesiae secundae'...*, s. 423.

¹⁷ Na ten temat por. J. WIEWIORSKI, *The Defence of the Long Walls of Thrace (Makrá Teichē tēs Thrāikēs) under Justinian the Great (527-565 A.D.)*, «Studia Ceraenea» 2/2012, s. 181-194 = «Bulgaria Mediaevalis» 3/2012, s. 235-247, z dalszą literaturą.

¹⁸ W ostatnich latach toczona jest ożywiona dyskusja na temat uprawnień kwestora armii, w tym zwłaszcza jego kompetencji dowódczych wobec armii. Por. S. TORBATOV, *'Quaestura Exercitus': 'Moesia Secunda' and Scythia under Justinian*, «Archaeologia Bulgarica» 1.3/1997, s. 78-87; F. CURTA, *'Quaestura exercitus': The evidence of lead seals*, «Acta Byzantina Fennica (N.s.)» 1/2002, s. 9-26; J. WIEWIORSKI, *'Quaestor Iustinianus exercitus' i jego kompetencje wobec wojska*, [w:] *Współczesna romanistyka*

Wobec wieloznaczności tekstu inskrypcji oraz braku innych źródeł na temat urzędu wikariusza Odessos pojawiły się też hipotezy konkurencyjne. Według jednej z nich Markellos urodził się w Odessos i był wikariuszem w ramach struktur kościelnych, co potwierdzać ma znak krzyża; część autorów sugeruje, że tym samym Tomis mogłoby podlegać wówczas biskupstwu Odessos¹⁹. Inna koncepcja głosi, że Markellos mógł być zastępcą trybuna, dowodzącego oddziałem wojskowym stacjonującym w Odessos²⁰.

Przyjrzyjmy się tej kwestii zatem raz jeszcze. Jak już miałem okazję stwierdzić, sformułowania używane w inskrypcji są analogiczne do

prawnicza w Polsce, red. A. DĘBIŃSKI, M. WÓJCIK, Lublin 2004, s. 301-322; IDEM, 'Quaestor Iustinianus exercitus' – a Late Roman Military Commander?, «Eos» 93/2006, s. 317-340; A.E. GKOUTZIOUKOSTAS, X.M. MONIAROS, *Hē periphēriakē dioikētikē anadiorganōsē tēs Vyzantinēs Autokratorias apo ton Ioustiniano A' (527-565): hē periptōsē tēs Quaestura Iustiniana Exercitus*, Thessalonike 2009, zwłaszcza s. 79-83; A. MAGDEARU, *Un eșalon logistic din armata bizantină din secolul al VI-lea: 'quaestura exercitus Iustiniani'*, «Gândirea militară românească» 20.4/2009, s. 189-194; V. MĂRCULEȚ, *Un posibil quaestor Justinianus exercitus: Germanus, fiul lui Dorotheus*, «Tyragetia (Serie Nouă)» 1/2017, s. 227-234. Niedawne odkrycia archeologiczne potwierdzają znaczenie kwestury dla aprowizacji armii. Por. <http://archaeologyinbulgaria.com/2018/02/01/fortress-tower-ancient-odessos-found-chance-bulgarias-varna-affirms-data-odd-early-byzantine-district-quaestura-exercitus/>.

¹⁹ Hipotezę taką przedstawił już V. VELKOV, *Grad "t v Trakiâ i Dakiâ prez k"snata antičnost' (IV-VI v.). Proučvaniâ i materialien /Die thrakische u. dakische Stadt in der Spätantike (4.-6. Jh.). Untersuchungen und Materialien*, Sofia 1959, s. 58, n. 1 = *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam 1977, s. 64, n. 90 (stanowisko to z większą przychylnością przyjąłem w: J. WIEWIOROWSKI, 'Vicarius Thraciarum'..., s. 395). W podobnym duchu też V. BEŠEVLEV, *Bemerkungen zu den drei Inschriften von Scythia Minor*, «Epigraphica» 40/1978, zwłaszcza s. 226 (twierdząc stanowczo, że mamy do czynienia z bliżej nieznanym rodzajem wikariusza w strukturach kościelnych i odwołując się do przykładu SGLI nr 171), a za nim H.W. PLEKET, R.S. STROUD, *op. cit.* Analogicznie R. BROWNING, A. KAZHDAN, *Tomis*, [w:] ODB, III, s. 2092. Obie koncepcje przytaczają jako równorzędne L. BUZOIANU, M. BĂRBULESCU, *op. cit.*, s. 77-78 = 182-183. M. ZAHARIADE, 'Scythia Minor': *A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam 2006, s. 128, wskazuje natomiast Markellosa tylko jako przykład zróżnicowanego pochodzenia ludności miast nadmorskich Scytii Mniejszej.

²⁰ Por. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III: AD 527-641, red. J.R. MARTINDALE, Oxford 1992, s. 817 (s.v. Marcellus 8).

występującego w stosunkowo licznych inskrypcjach chrześcijańskich z V i VI w. znajdujących na obszarze dolnodunajskim, co nie ułatwia identyfikacji rzeczywistej pozycji osoby zmarłego²¹.

Na podkreślenie zasługuje też, że żadne inne źródło, w tym prawnicze, nie wzmiankuje odrębnego urzędu *vicarius Odessos*. Nie można jednak tylko na podstawie milczenia źródeł prawniczych twierdzić, że takiego urzędu nie było. Z Bałkanów znany jest przykładowo inny urzędnik cesarski o podobnej tytulaturze, którego świadectwa istnienia pochodzą jedynie ze źródeł inskrypcyjnych: βικάριος Θράκης (*vicarius Thraciae*)²². Urzędnik ten w odróżnieniu od *vicarius Thraciarum* był najprawdopodobniej od połowy VI w. do VII w. cywilnym zwierzchnikiem części prowincji dawnej diecezji Tracji, odpowiedzialnym przypuszczalnie w głównej mierze za budownictwo obronne. Rozważając wiarygodność hipotezy o urzędzie wikariusza Odessos, warto przyjrzeć się bliżej źródłom potwierdzającym funkcjonowanie *vicarius Thraciae*.

Pierwszym znanym βικάριος Θράκης był Armatus. Za jego sprawą powstał bliżej nieznaną budynek, wykonana przez przedsiębiorcę budowlanego Chrysafigosa, a fakt ten upamiętniony został wykonaną w marmurze okazałą inskrypcją w języku greckim, datowaną na lata 575-576 (znaleziona w Kolarovie, położonym 12 km na południe od

²¹ J. WIEWIOROWSKI, 'Vicarius Thraciarum'..., s. 395. O chrześcijańskim charakterze zabytku pisał też I. BARNEA, *Christian Art...*, s. 49, 114; IDEM, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental*, [w:] *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessalonique 1984, s. 631-681 (zwłaszcza s. 661, wymienia jedynie tę inskrypcję pośród urzędników chrześcijańskich).

²² W niniejszym fragmencie streszczono ustalenia przedstawione w J. WIEWIOROWSKI, *Kompetencje późnorzymskiego 'vicarius Thraciae' w VI-VII w.*, «CPH» 62.2/2010, s. 31-47; *Bikários Thrāikēs (Vicarius Thraciae) as the Roman official of the new type*, «Bulgaria Mediaevalis» 4-5/2013-2014, s. 297-306; IDEM, *Zakres terytorialny kompetencji vicarius Thraciae*, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. KULESZA, M. STĘPIEŃ, E. SZABAT, M. DASZUTA, Warszawa 2013, s. 507-515. Poprzedzając stąd jedynie na cytowaniu źródeł i ich edycji, odsyłając do dalszej literatury tam zebranej, wyjątek czyniąc jedynie w przypadku prac wcześniej niecytowanych. Zbieżne z moimi poglądy przedstawił też F. CURTA, *Amphorae and Seals: The "Sub-Byzantine" Avars and the 'Quaestura Exercitus'*, [w:] *Zwischen Byzanz und der Steppe: archäologische und historische Studien; Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, red. A. BOLLÓK, G. CSIKY, T. VIDA, Budapest 2016, zwłaszcza s. 313-314.

Starej Zagory w środkowej Bułgarii)²³. Z kolei wykonana w szarym marmurze, nagrobna inskrypcja upamiętnia śmierć 6 listopada 582 r. Solomona, \omicron τῆς μεγ(α)λ(ο)π(ρεποῦς)/ μνήμ(ης) γενάμ(ενος)/ κόμ(ης) τῶν κ(αθωσιομένων)/ δομ(εσ)τίκων κ(αί) βικάρ(ιος) Θράκης²⁴. Została ona znaleziona w Diocletianopolis (dzisiejsze Hisarya), również w środkowej Bułgarii. Salomon był najprawdopodobniej μεγαλοπρεστάτος – *magnificus, magnificentissimus* (a zatem był *illustris*), nosił tytuł (honorowy?) *comes* korpusu *domestici* i sprawował urząd *vicarius Thraciae*. Kilku wikariuszy Tracji znanych jest też z ołowianych pieczęci urzędniczych, znalezionych w różnych miejscowościach na terenie Bałkanów i datowanych na VI-VII w. Jako βικάρ(ιος) Θράκης tytułowany jest Adrianos, któremu przypisywane są trzy pieczęcie: dwie opublikowane²⁵ oraz jedna niepublikowana, znaleziona we wsi Javorovo (przypuszczalnie antyczne Abroba, u podnóża Rodopów)²⁶. Innemu urzędnikowi o imieniu Ioannes, któremu przypisuje się kilka pieczęci, zawierających mieszane, łacińsko-greckie liternictwo²⁷. Pieczęcie te znaleziono między innymi

²³ SGLI nr 198: [/ [Φλ(αβίου) Ιουστίνου]/ αἰωνία[ω] A[ὐγοῦσ-]/ του καὶ Αὐτοκράτο- / ρος ἔτους ἐνδε- / κάτου καὶ Φλαβίου/ Τιβερίου Κωνσταν- / τίνου τοῦ εὐτυ- / χεστάτου ἡμῶν/ Καίσαρος ἔτους δευτέρου ἰνδ(ικτιῶνος) θ' / ἐπὶ Ἀρμάτου βι- / καρίου Θράκης δι- / ἄ Χρυσαφίου ἐρ- / γολάβου. Imię Armatus jest przypuszczalnie gockie. Por. G. STEBIGS, *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457-460 n. Chr.)*, Bd. I, Berlin-New York 2010, s. 755.

²⁴ SGLI nr 227: + Ἐνθάδε κατάκιτε/ Σολομῶν ὁ τῆς μεγ(α)λ(ο)π(ρεποῦς)/ μνήμ(ης) γενάμ(ενος)/ κόμ(ης) τῶν κ(αθωσιομένων)/ δομ(εσ)τίκων κ(αί) βικάρ(ιος) Θράκης/ τε(λευτήσας) μη(νὸς)/ Νοεμβρ(ίου) ς' ἰνδ(ικτιῶνος) α', βασι- / λείας) τοῦ δεσπ(ότου) ἡμῶν Φλ(αβίου)/ Τιβερίου Μαυρικίου ἔτους α'.

²⁵ Zacos-Veglery (1972): nr 2798 a i b (awers monogram w kształcie krzyża: Ἀρδιανου; rewers w trzech liniach: βικαρίου Θράκης).

²⁶ Znajduje się ona obecnie w Muzeum Archeologicznym w Płowdiv. Dane na temat pieczęci podane przez profesora I. Jordanova w mailu z 29 kwietnia 2007 r. Jeszcze jedna podobna w treści pieczęć datowana jest jednak na schyłek VII w. Por. Laurent, s. 367 (awers monogram: Ἀρδιανου; rewers w trzech liniach: βικαρίου Θράκης).

²⁷ Zacos-Veglery nr 2802 a (awers monogram: Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: *et vicarii T<h>raciae*); Zacos-Veglery nr 2802 b (awers monogram: Ἰωάννου; rewers w trzech liniach: *et vicarii Thracis*); Jordanov nr 35.1. A. a-c (awers monogram: + Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: [*καί*] *vicarii Thracis*); Jordanov nr 35.1. B (awers monogram: + Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: *et vicarii Thracis /B*).

niedaleko miejscowości Šivačevo w środkowej Bułgarii²⁸ oraz na terenie antycznego Agathopolis (dzisiejszy Akhtopol, na bułgarskim wybrzeżu Morza Czarnego²⁹). Pieczęcie bliżej nieznanego βικάριος o imieniu Heraklitos i *vicariu[s] Thr[a]cis* o imieniu Sostratianos były oferowane do sprzedaży w ramach aukcji internetowej w 2007 r.; ich wiarygodności nie udało mi się dotąd zweryfikować, choć prawdopodobne wydaje się, że pochodzą one z VII w.³⁰

Ilość tych źródeł oraz ich treść wskazują, że *vicarius Thraciae* był trwałym elementem późnorzymskiej struktury administracyjnej na Bałkanach. Wniosku takiego nie można wyprowadzić na podstawie enigmatycznej inskrypcji z Tomis, co podważa trafność hipotezy Iona Barnea o urzędzie wikariusza Odessos.

Porównawcza analiza źródeł epigraficznych pochodzących z okresu późnoantycznego i będącymi fundacjami prywatnymi z terenów dolnodunajskich sugeruje z kolei, że tak jak i one także czysto prywatny charakter miała inskrypcja upamiętniająca Markellosa, wikariusza z Odessos³¹. Termin ὠδυσσιτᾶνος mógł stąd istotnie wskazywać tylko miejsce pochodzenia Markellosa, tak jak przykładowo w trzech innych greckich epitafiach z późnoantycznego Tomis (podkreślono kluczowe fragmenty):

„-ιος / [Σ]ε ππονος/ οινέμπορ/ ος **Ἀλεξαν-/ δριας**”
(IGLR nr 28)

„Ἐνθ[α] / κατάκι-/ ντε Ἰωά-/ νης υἱὸς/ Φωκᾶ/ **ἀπὸ/ Κοσταντι-/ ανᾶς,**
ἢ γυνῆ/ αὐτοῦ/ Κοσ-/ ταντζια κ(αὶ)/ ἢ θυγάτηρ αὐ-/ [τοῦ] Ῥωμᾶνα.
Χα[ῖρε]”.
(IGLR nr 37)

²⁸ Jordanov nr 35.1. A. a; Jordanov nr 35.1. B. a.

²⁹ Jordanov nr 35.1. A. b.

³⁰ Ἡρακλ[έ]του βικαρίου; Σωστράτιανου *vicariu Thr[a]cis* <http://www.coinarchives.com>, dostęp 3 maja 2009 r. – nr 1270-1271.

³¹ Por. przywoływane już wyżej SGLI nr: 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 251; IGLR nr: 28, 31-34, 37-39, 41, 42, 44, 45, 48, 51.

„† Θ(εο)ῦ χάρις. Χέρεστε παροδίτε. Ἐνθάδε κατάκιτε εἰεν [ζήσασα] ἔτη πεντικοντα ἕνα. Ἀναπαύσι αὐτὴν ὁ Θ(ε)ὸς μετὰ τῶν δικέ[ων]. Καλληώπη Σουλιφέρας. Ἀμὴν † Ἐγὼ Ἐντώλιος **Κησαρεὺς γενάμεν[ος** ἐκ] [τ]ῶν τοῦ Θ(ε)ῶ δοριμάτων ἔκτισα τὸν οἶκον τοῦτον τὸ <v> αἰώνιον δι”
(IGLR nr 44)

Opierając się na samym użyciu znaku krzyża w analizowanej inskrypcji, nie można wnioskować niczego pewnego. Wiele epitafiów prywatnych z Tomis z tego okresu posiada wyobrażenia krzyża; wykonane są one nawet staranniej niż w przypadku analizowanej inskrypcji³². Stąd twierdzenie, że Markellos był wikariuszem biskupa Tomis, pochodzącym z Odessos, lub wikariuszem biskupa Odessos jest chyba na wyrost. Zastanawiające jest też to, że epitafia osób, które pełniły funkcje urzędowe na obszarze dolnodunajskim, były zazwyczaj bardziej rozbudowane³³.

Wojskowe znaczenie Tomis, a zwłaszcza Odessos dla zapewnienia dostaw dla wojsk rzymskich stacjonujących w obszarze dolnodunajskim powodowało, że garnizon wojskowy istniał tam z pewnością do schyłku VI w.³⁴ Stąd nie jest wykluczone, że Markellos pochodzący z Odessos mógł być w istocie zastępcą jakiegoś dowódcy oddziału stacjonującego w Tomis. Z uwagi na miejsce znalezienia epitafium w Tomis mniej

³² Por. IGLR nr: 31; 35; 37; 40; 41; 43; 45; 46; 48.

³³ Por. np. zestawienie w: J. WIEWIORSKI, *‘Moesiae secundae’...*, *passim*. O specyfice epitafiów z okresu późnoantycznego, przybierających niekiedy postać wierszowanych poematów, por. przykładowo A. ŁAJTAR, *Epigrafika*, [w:] *‘Vademecum’ historia starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, III, red. E. WIPSZYCKA, Warszawa 1999, zwłaszcza s. 406-413. Por. też J. BODEL, *op. cit.*, zwłaszcza s. 32-43.

³⁴ O wojskach rzymskich w Mezji Sekunda por. J. WIEWIORSKI, *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – ‘duces’ w prowincjach ‘Scythia Minor’ i ‘Moesia Secunda’*, Poznań 2007, s. 192-217, z dalszą literaturą. O znaczeniu Odessos w tym kontekście por. poglądowo C.H. CALDWELL, *The Balkans*, [w:] *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. JOHNSON, Oxford 2012, s. 92-114, zwłaszcza s. 107-114.

prawdopodobna wydaje się teza, że był wikariuszem dowódcy wojskowego z Odessos, pochowanym w Tomis.

Podsumowując, analizowane epitafium dowodzi z pewnością tylko tego, że upamiętniono w nim chrześcijanina Markellosa, pochodzącego z Odessos, który był bliżej nieznanym rodzajem wikariusza, przypuszczalnie pochowanym w Tomis, oraz to, iż był on osobą o stosunkowo wysokiej pozycji społecznej.

Mam nadzieję, że na opisanym przykładzie wskazałem pokrótce, jak trudne w analizie są inskrypcje, nie wyczerpując wszystkich kwestii, które podjąć mógłby specjalista bardziej obeznany z warszatem pracy epigrafika. Zaznaczyć należy, że wziąłem pod uwagę źródło o na pozór prostej formie i treści. Dotyczyło ono niezbyt skomplikowanego zagadnienia z zakresu historii ustroju późnorzymskiego, a część wątpliwości związana była z enigmatycznym tekstem inskrypcji. Trudność analizy zabytków epigraficznych posiadających wyszukaną plastyczną formę i rozbudowaną treść, dotyczących często zawiłych kwestii prawnych zarówno z zakresu publicznego, jak i prywatnego, jest proporcjonalnie większa³⁵. Przykład ten wskazuje jednak klarownie, przed jakim wyzwaniem staje romanista, jak i każdy badacz starożytności, próbujący uwzględnić w badaniach ten typ *fontes iuris cognoscendi*³⁶.

Nakłada się na to jeszcze kilka problemów. Inskrypcje są najczęściej traktowane w pracach romanistycznych jako ilustracja uzupełniająca wywody, bazujące głównie na źródłach prawniczych, często niestety też interpretowanych analogicznie do dzisiejszych aktów prawnych³⁷.

³⁵ Por. poglądowo z nowszych prac O.F. ROBINSON, *The Sources of Roman Law. Problems and Methods for Ancient Historians*, London-New York 1997, s. 51-52; G. ROWE, *The Roman state: laws, lawmaking, and legal documents*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy...*, s. 299-318; B. SALWAY, *Late Antiquity*, [w:] *ibidem*, s. 364-393.

³⁶ Por. na temat epigrafiki i jej ograniczeń poglądowo J. BODEL, *op. cit.*, zwłaszcza s. 48-58; CH. BRUUN, J. EDMONDSON, *The Epigrapher at Work*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy...*, s. 3-20.

³⁷ W rozważanym w tekście przykładzie byłyby to konstytucje cesarskie, będące podstawowym źródłem powstania prawa rzymskiego w poklasycznym okresie jego rozwoju. Niestety, sposób ich analizy często też budzi wątpliwości. Por. na ten temat przykładowo J. WIEWIOROWSKI, *O pożytkach płynących z uważnej lektury: krótkie uwagi na temat C.Th. 5.7.1 (Brev. 5.5.1) = C. 8.50.19 (a. 366)*, «Sapientia Iuris. Prawo Rzymskie

Pryzmat takiego postrzegania prawniczych rzymskich *fontes iuris cognoscendi* wypacza w oczywisty sposób również interpretację inskrypcji. W romanistyce, co wiem ze skromnego doświadczenia recenzenckiego, występuje też predylekcja do poprzestawania w analizie źródeł epigraficznych na wykładni logiczno-językowej treści napisów. Jest ona chyba pokłosiem formacji naukowej prawnika, dla którego ten rodzaj wykładni prawa jest podstawowy. Badacze prawa rzymskiego zbyt daleko ufają też wydawcom podstawowych jedynie korpusów źródeł (najczęściej jest to dalece niedoskonały *Corpus Inscriptionum Latinarum*) i nie współpracują z epigrafikami oraz historykami, specjalizującymi się w dziejach starożytnych. Często z niezrozumiałych względów przemilczają też ich ustalenia, traktując je chyba jako zbyt odległe od dziedziny badań historyka prawa. Jest to zaskakujące, gdyż przykładowo w analizowanym przypadku miejsce znalezienia zabytku, rodzaj wykorzystanego kamienia, sposób wykonania inskrypcji i elementy ikonograficzne uzupełniające tekst wskazują pośrednio na status i społeczną rolę Markelloso. Rzutują one na interpretację jego pozycji prawnej, modyfikując wnioski, które można wyprowadzić na podstawie dosłownego odczytania epitafium Markelloso, nawet w przypadku konfrontowania inskrypcji z innymi źródłami, także pisanymi, w tym prawniczymi. Bogactwo wiedzy zawarte w materiale epigraficznym nie jest stąd w pełni wykorzystywane, a ewentualne wnioski co najmniej niekompletne.

Zgadając się zatem z sugestiami profesora Marka Kuryłowicza na temat potrzeby odważniejszego sięgania po materiał inskrypcyjny przez romanistów, należałoby apelować równocześnie o szersze sięganie do ustaleń i metod współczesnej epigrafiki oraz zachęcać każdorazowo do konfrontowania własnych ustaleń z badaczami specjalizującymi się w tej nauce pomocniczej.

EPIGRAFIKA W WARSZTACIE BADACZA USTROJU RZYMSKIEGO –
'CASE STUDY'

Streszczenie

Tekst analizuje późnorzymskie chrześcijańskie epitafium w języku greckim, znalezione w rumuńskim mieście Constanța (starożytne Tomis: SEG 19-463 = IGLR no 47 = SEG 28-625). Upamiętnia ono Markellosa, który był Ὠδυσσιτᾶνος βικάρι(ο)ς. Autor streszcza dyskusję poświęconą *Markellosowi* i urzędowi, który pełnił. Według rumuńskiego badacza Ion Barnea i niektórych innych uczonych Markellos mógł być wikariuszem Odessos (współczesna Warna), który zarządzał dolnodunajskimi prowincjami Mezja Sekunda i Scytia Mniejsza w okresie pomiędzy likwidacją wiakriatu Tracji w końcu V wieku a utworzeniem *quaestura Iustiniana exercitus* w 536 r. Bułgarscy badacze Velizar Velkov i Veselin Beševliev sformułowali najpopularniejszy dzisiaj pogląd, że Markellos był wikariuszem w strukturach kościelnych, urodzonym w Odessos, który zmarł w Tomis. Odosobnioną hipotezę zaprezentowano w *Prosopography of the Later Roman Empire*; według niej Markellos mógł być *vicarius*, zastępcą trybuna wojsk rzymskich z Odessos. Autor dowodzi, że najprawdopodobniej Markellos urodził się w Odessos ale nie można przekonywująco ustalić jakim był rodzajem wikariusza. W konkluzjach podkreśla, że inskrypcja jest przykładem znaczenia i ograniczeń epigrafiki prawniczej, wskazując na potrzebę wykorzystywania metod współczesnej epigrafiki w badaniach nad prawem rzymskim.

EPIGRAPHY IN THE RESEARCHER'S WORKSHOP FOR THE STUDY OF THE
ROMAN POLITICAL SYSTEM: A CASE STUDY

Summary

This article discusses a Late Roman Greek Christian epitaph discovered in ancient Tomis (now the Romanian city of Constanța: SEG 19-463 = IGLR no 47 = SEG 28-625). This epitaph commemorates a certain Ὠδυσσιτᾶνος βικάρι(ο)ς Markellos. I summarise the discussion

concerning Markellos and his office. According to the Romanian scholar Ion Barnea and some modern scholars, Markellos might have been the *vicarius* of Odessos (modern Varna) who governed the provinces of Moesia Secunda and Scythia Minor in the period between the abolition of the office of *vicarius* for Thrace in the late 5th century and the establishment of the *quaestura Iustiniana exercitus* in 536 AD. The Bulgarian scholars Velizar Velkov and Veselin Beševliev claim that Markellos was a clergyman born in Odessos who died in Tomis – and this opinion is widely held, while according to the *Prosopography of the Later Roman Empire* Markellos might have been the deputy of a military officer from Odessos. In my opinion Markellos most probably came from Odessos, but it is impossible to ascertain what kind of *vicarius* he could have been. I conclude my article with an observation that this inscription is a good example of the importance and limitations of juridical epigraphy, showing the need for modern epigraphical methods in Roman law studies.

Słowa kluczowe: epigrafika; prawo rzymskie; późny antyk; wikariusz, Odessos.

Keywords: epigraphy; Roman law; Late Antiquity; *vicarius*; Odessos.

Literatura

- ATANASOV G., *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th-6th C. AD)*, [w:] *The Lower Danube Roman Limes*, red. L. VAGALINSKI, N. SHARANKOV, S. TORBATOV, Sofia 2012, s. 327-380.
- BĂBUȘ E., *Aspecte ale istoriei și spiritualității Bizanțului*, http://www.vistieria.ro/carti/istoria_universala/aspectie_istorie_bizant.pdf.
- BARNEA A., *L'Époque du Dominat au Bas – Danube. Présences, Liaisons, Influences*, «Balcanica Posnaniensia» 7/1995, s. 277-283.
- BARNEA I., *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, «Dacia N.S.» 1/1957, s. 265-288.
- BARNEA I., *Un vicar de Odessos la Tomis*, «Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie» 8/1957, s. 347-351.
- BARNEA I., *Les monumentes paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano 1977.
- BARNEA I., *Christian Art in Romania, I: 3rd-6th Centuries*, Bucharest 1979.

- BARNEA I., *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental*, [w:] *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessalonique 1984, s. 631-681.
- BELTRÁN LLORIS F., *The 'Epigraphic Habit' in the Roman World*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, red. CH. BRUUN, J. EDMONDSON, Oxford 2014, s. 131-148.
- BEŠEVLIJEV V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964.
- BEŠEVLIJEV V., *Bemerkungen zu den drei Inschriften von Scythia Minor*, «*Epigraphica*» 40/1978, s. 225-227.
- BODEL J., *Epigrafika i badacze antyku*, [w:] *Świadectwa epigraficzne. Historia starożytna w świetle inskrypcji*, tłum. A. BAZIÓR, red. J. BODEL, Poznań 2008, s. 1-58.
- BROWNING R., *Varna*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, red. A. KAZHDAN, Cambridge 1991, s. 2153-2154.
- BROWNING R., KAZHDAN A., *Tomis*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, red. A. KAZHDAN, Cambridge 1991, s. 2092.
- BRUUN CH., EDMONDSON J., *The Epigrapher at Work*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, red. CH. BRUUN, J. EDMONDSON, Oxford 2014, s. 3-20.
- BUZOIANU L., BĂRBULESCU M., *Tomis. Comentariu istoric și arheologic/Tomis. Historical and archaeological commentary*, Constanța 2012.
- CALDWELL C.H., *The Balkans*, [w:] *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. JOHNSON, Oxford 2012, s. 92-114.
- CURTA F., 'Quaestura exercitus': *The evidence of lead seals*, «*Acta Byzantina Fennica*» 1/2002(N.s.), s. 9-26.
- CURTA F., *Amphorae and Seals: The "Sub-Byzantine" Avars and the 'Quaestura Exercitus'*, [w:] *Zwischen Byzanz und der Steppe: archäologische und historische Studien; Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, red. A. BOL-LÓK, G. CSIKY, T. VIDA, Budapest 2016, s. 307-334.
- ENSSLIN W., 'Vicarius', «*RE*» 8A/1958, col. 2015-2044.
- GKOUTZIOUKOSTAS A.E., MONIAROS X.M., *Hē periphereiakē dioikētikē anadiorganōsē tēs Vyzantinēs Autokratorias apo ton Ioustiniano A' (527-565): hē periptōsē tēs Quaestura Iustiniana Exercitus*, Thessalonike 2009.
- GUTSFELD A., 'Vicarius', «*Der Neue Pauly*» 12.2/2003, col. 181-182, doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e12203980.
- HERRMANN-OTTO E., 'Ex ancilla natus'. *Untersuchungen zu den „hausgebo- renen“ Sklaven und Sklavinnen im Westen des Römischen Kaiserreiches*,

- Stuttgart 1994 (http://www.sklaven.adwmainz.de/fileadmin/adwmainz/projekte/as/Herrmann-Otto_FAS_24.pdf).
- HOLUBEANU I., *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea p. Chr. (New Interpretations Regarding the Rank of the Seat of Tomis in the 5th and the 6th Centuries AD.)*, «Pontica» 48-49/2015-2016, s. 25-60.
- HOLUBEANU I., *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p. Chr. (The Bishoprics of Moesia Secunda (5th-7th centuries AD))*, «Pontica» 50/2017, s. 71-126.
- JORDANOV I., *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia 2003.
- KAJANTO I., *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- KAZHDAN A., CUTLER A., *Vicar*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, red. A. KAZHDAN, Cambridge 1991, s. 2164.
- KRÓLCZYK K., TRYNKOWSKI J., *Inskrypcje łacińskie*, [w:] *'Vademecum' historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*2, I/II, red. E. Wipszycka, Warszawa 2001², s. 186-252.
- KURYŁOWICZ M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- LAURENT V., *Notes du titulature Byzantine*, «Échos d'Orient» 38/1938, s. 353-379.
- LILIE R.-J., LUDWIG C., ZIELKE B., PRATSCH T., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*, <https://www.degruyter.com/view/db/pmbz>.
- ŁAJTAR A., *Epigrafika*, [w:] *'Vademecum' historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*2, III, red. E. WIPSYCKA, Warszawa 1999, s. 364-416.
- MAGDEARU A., *Un eșalon logistic din armata bizantină din secolul al VI-lea: 'quaestura exercitus Iustiniani'*, «Gândirea militară românească» 20.4/2009, s. 189-194.
- MĂRCULEȚ V., *Un posibil quaestor Justinianus exercitus: Germanus, fiul lui Dorotheus*, «Tyragetia (Serie Nouă)» 1/2017, s. 227-234.
- The Prosopography of the Later Roman Empire*, III: AD 527-641, red. J.R. MARTINDALE, Oxford 1992.
- PARASCHIV-TALMAȚCHI C., *About an early medieval settlements in the south of ancient Tomis*, «Konstantínove listy» 11.1/2018, s. 3-15.
- PLEKET H.W., STROUD R.S., *SEG 28-625. Tomis. Epitaph of the Clergyman Marcellus, 5th cent. A.D.*, [w:] *SEG 28* http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a28_625.
- POPESCU E., *Die Spätromischen Inschriften aus Klein Scythien*, «Dacia N.S.» 11/1967, s. 163-176.

- POPESCU E., *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976.
- POPESCU E., *Curs de Bizantinologie*, Universitatea din București, Facultatea de Teologie Ortodoxă, București 1996, I (<https://teopi.files.wordpress.com/2013/03/volumul-i.pdf>).
- ROBINSON O.F., *The Sources of Roman Law. Problems and Methods for Ancient Historians*, London-New York 1997.
- ROTMAN Y., *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, trans. J.M. TODD, Cambridge Mass.-London 2009.
- ROWE G., *The Roman state: laws, lawmaking, and legal documents*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, red. CH. BRUUN, J. EDMONDSON, Oxford 2014, s. 299-318.
- SALWAY B., *Late Antiquity*, [w:] *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, red. CH. BRUUN, J. EDMONDSON, Oxford 2014, s. 364-393.
- SCHNEIDER K., s.v. 'Vicarius' «RE» 8A/1958, col. 2044-2053.
- SIEBIGS G., *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457-460 n. Chr.)*, Bd. I, Berlin-New York 2010.
- SKOCZYLAS J., ŻYROMSKI M., *Symbolika kamienia jako elementu procesu legitymacji władzy w cywilizacji europejskiej*, Poznań 2005.
- SUCEVEANU A., BARNEA A., *La Dobruđja Romana*, Bucarest 1991.
- TORBATOV S., 'Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian', «Archaeologia Bulgarica» 1.3/1997, s. 78-87.
- VELKOV V., *Grad "t v Trakiâ i Dakiâ prez k"snata antičnost' (IV-VI v.). Proučvaniâ i materialy/ Die thrakische u. dakische Stadt in der Spätantike (4.-6. Jh.). Untersuchungen und Materialien*, Sofia 1959 = *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam 1977.
- VELKOV V., *Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur Zeit der Völkerwanderung (Odessos-Varna am Schwarzen Meer)*, [w:] *Roman Cities. Collected Studies*, red. V. VELKOV, Amsterdam 1980, s. 245-250.
- VULPE R., BARNEA I., *Din Istoria Dobrogei, II: La Romani Dunărea de Jos*, București 1968.
- WIEWIORSKI J., 'Moesiae secundae et Scythiae Minoris exempla prosopographica', [w:] *Scripta Minora*, III: 'Aetas imperatoria', red. B. LAPIS, L. MROZEWICZ, K. ILSKI, Poznań 1999, s. 347-461.
- WIEWIORSKI J., 'Quaestor Iustinianus exercitus' i jego kompetencje wobec wojska, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. DĘBIŃSKI, M. WÓJCIK, Lublin 2004, s. 301-322.

- WIEWIORSKI J., 'Quaestor Iustinianus exercitus' – a Late Roman Military Commander?, «Eos» 93/2006, s. 317-340.
- WIEWIORSKI J., *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – 'duces' w prowincjach 'Scythia Minor' i 'Moesia Secunda'*, Poznań 2007.
- WIEWIORSKI J., *Kompetencje późnorzymskiego 'vicarius Thraciae' w VI-VII w.*, «CPH» 62.2/2010, s. 31-47.
- WIEWIORSKI J., 'Vicarius Thraciarum' in the 4th and 5th centuries: some remarks, «Byzantinische Forschungen» 30/2011, s. 394-395.
- WIEWIORSKI J., *The Defence of the Long Walls of Thrace (Makrá Teichē tēs Thráikēs) under Justinian the Great (527-565 A.D.)*, «Studia Ceranea» 2/2012, s. 181-194 = «Bulgaria Mediaevalis» 3/2012, s. 235-247.
- WIEWIORSKI J., *Bikários Thrákēs (Vicarius Thraciae) as the Roman official of the new type*, «Bulgaria Mediaevalis» 4–5/2013-2014, s. 297-306.
- WIEWIORSKI J., *Zakres terytorialny kompetencji 'vicarius Thraciae'*, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. KULESZA, M. STĘPIEŃ, E. SZABAT, M. DASZUTA, Warszawa 2013, s. 507-515.
- WIEWIORSKI J., *The Judiciary of Dioecesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015.
- WIEWIORSKI J., *O pożytkach płynących z uważnej lektury: krótkie uwagi na temat C.Th. 5.7.1 (Brev. 5.5.1) = C. 8.50.19 (a. 366)*, «Sapientia Iuris'. Prawo Rzymskie i Kanoniczne» 1/2018, s. 82-101, <http://sapientiaiusris.wpiaus.pl/images/1/wiewiorowski.pdf>.
- WOODHEAD A.G., *SEG 19-463. Tomis (nunc Bucarest in museo). Tit. sep. Marcelli, Odessi vicarii, s. V/VIp (ante a. 536p)*, [w:] SEG 19 http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a19_463.
- ZACOS G., VEGLERY A., *Byzantine lead seals*, Basel 1972.
- ZAHARIADE M., *Scythia Minor: A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam 2006.

Wykaz stron internetowych

Digital Atlas of the Roman Empire: <https://dare.ht.lu.se/>

OLKAS: "From the Aegean to the Black Sea" – medieval Ports in the Maritime Routs of the East.": http://www.olkas.net/lemmata/8_Tomis

<http://archaeologyinbulgaria.com/2018/02/01/fortress-tower-ancient-odessos-found-chance-bulgarias-varna-affirms-data-odd-early-byzantine-district-quaestura-exercitus/>

<http://www.coinarchives.com>

<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?qs=Marcellus>
[https://epigraphy.packhum.org/text/172141?&bookid=197&location=12.](https://epigraphy.packhum.org/text/172141?&bookid=197&location=12)
<https://www.deon.pl/imieniny/imie,1970,marceli.html>